

АКЦЫЯНАЛЬНЫ КАМПАНАНТ У АПАТРАПЕІЧНЫХ ТЭКСТАХ

Вольга КОРСАК,
кандыдат
філалагічных навук

Абярэгі, або апатрапеі, – своеасаблівая фальклорная з’ява, пачатак фарміравання якой адносіцца да глыбокай старажытнасці, пераважна перыяду язычніцтва. Абярэгі настолькі моцна ўкараніліся ў жыццё людзей, што сталі цалкам натуральным яго элементам. Нягледзячы на працяглую гісторыю існавання – з дахрысціянскіх часоў, беларускаму апатрапею як фальклорнаму феномену не надавалася дастаткова ўвага. Між тым відавочна, што яго вывучэнне можа стаць крыніцай найкаштоўнейшых ведаў пра сістэму ўяўленняў беларусаў і іх жыццёвы лад.

Каб даць азначэнне аберагальнага магічнага рытуалу як кампанента апатрапеічных тэкстаў, класіфікаваць апатрапеічныя тэксты ў залежнасці ад пазначанага ў іх часу здзяйснення аберагальнага магічнага рытуалу і чаканых вынікаў, а таксама па характары міфічнага складніка, выявіць іх рэальны і міфічны ўзроўні праз аналіз семантыкі дзеясловаў, што пазначаюць магічныя дзеянні, было прааналізавана больш за 2000 тэкстаў абярэгаў і замоў, сабраных на тэрыторыі Беларусі за апошнія два стагоддзі фалькларыстамі А. Багдановічам, У. Дабравольскім, П. Дземідовічам, К. Машынскім, М. Нікіфароўскім, Е. Раманавым, А. Сержпутоўскім, М. Федароўскім, Г.А. Барташэвіч, Т.В. Валодзінай, У.А. Васілевічам, А.Я. Леўкіеўскай, А.М. Ненадаўцом, М.І. і С.М. Талстымі, В.Я. Фадзеевай і іншымі і асабіста аўтарам.

Як сцвярджае слоўнік У.І. Даля, абярэг – гэта «загаворы, зачуранні, словы і абрад ад псоты, сурокаў; нагавор, нашэпты, для разбурэння ці недапушчэння шкодных чараў; талісман, ладанка, прывеска ад сурокаў, ад агню, вады, змяі, паморку, псавання высяляў, хвароб і інш.» [1, с. 579]. Замовы, паводле Г.А. Барташэвіч, уяўляюць сабой «празаічныя (часам рытмізаваныя) творы формульнага характару (або слоўныя формулы), якім прыпісвалася сіла магічнага ўздзеяння» [2, с. 6]. Часта замовы падаюцца пад назвай абярэгаў, такім чынам падкрэсліваецца іх зацэрагальная функцыя. Хоць замова сама па сабе з’яўляецца рытуалам па прагаворванні тэксту, часта даецца і апісанне магічнага дзе-

яння. Напрыклад, замова ад лесуна: «*Іду ў лес, бяру хлеб і соль і нясу лясному хазяіну, Клятыке і Астраке, і падзі ад мяне, няшчасны, на мхі, на балота, на гнілую калоду. Там табе пасыцель паслана, ізаложу высокае, пярэна пуховая; там табе спаць, а майго не відаць. Не я цябе ганю, гоніць ця Хрыстос і святая Лука, гоняць цябе огнем, пламенем, жалезным прутом*» [2, с. 45]. Апісанню акцыянальнай часткі абярэгаў – магічнаму рытуалу – адводзіцца асаблівае месца. Ён падаецца як клішаванае сімвалічнае дзеянне або комплекс акцый, накіраваных на процідзеянне небяспечным персонажам, якія, паводле старажытных народных уяўленняў, прычыняюць зло аб’екту аберагання. Магічна-рытуальнае аберагальнае дзеянне з’яўляецца неад’емнай часткай, стрыжнем усяго апатрапеі.

Апатрапеічныя тэксты паводле апісаных у іх магічных рытуалаў можна класіфікаваць наступным чынам: 1) «спрыяльныя» і «напераджальныя» [3, с. 283–285], у якіх фігуруюць рытуалы з акрэсленым у часе пачаткам, але без згадак пра сканчэнне дзеяння. Сюды адносяцца рытуалы з нашэннем амулетаў (напрыклад, «на здароўе»), прымацаваннем тканых вырабаў, а таксама ўсталяваннем камянёў, крыжоў у знакавых месцах для прадухілення неакрэсленай бяды. Прыкладам можа быць наступны тэкст: «*Крэйдай надпісваюць тры крыжыкі на верхніх дзвярных і аконных вушаках, на свірнах, хлявах, на вуллях, упэўненыя ў тым, што надпісаныя крыжыкі... захоўваюць у добрым стане ўсё жывое, што знаходзіцца па-за гэтымі крыжыкамі*» [4, с. 313];

2) «*рэгулярна засцерагальныя*» і «*забаронныя*», гэта значыць «планавыя», сістэматычныя, дзе вынік – часовы, разлічаны на акрэслены, «небяспечны» тэрмін. Аб рытуалах падобнага тыпу ўзгадвае Дж.Дж. Фрэзер: «Калі агульнае ачышчэнне ад напасцяў ажыццяўляецца перыядычна, перапынак між абрадамі, як правіла, бывае роўны году, а сезон, калі здзяйсняецца гэты абрад, супадае з больш ці менш рэзкай зменаў параў года» [5, с. 602]. З такой перыядычнасцю праводзілі, напрыклад, наступны рытуал: «*Глухі мак свяцілі на Макавея і асыталі хлей, хату ад нябожчыкаў*» [6, с. 61];

3) «*абаронныя*» і «*пазбайляльныя*», дзе апісваюцца аказіянальныя, сітуацыйныя рытуалы, якія разгортваюцца хутка, неадкладна, і вынік ад іх чакаецца непасрэдна пасля або ў час рытуалу. Пацвярджаннем могуць быць такія тэксты: «*Як находзіць вялікая хмара, а хто-небудзь адчыніць комін да закурыць на прытеку свяціцонае зелье, то хмара паверне ўбок, і дажджу не будзе*» [7, с. 13]. «*Існавай звычай выганяць душу памерлага, якая вярнулася ў дом: замяталі венікам пакой, дзе ляжаў нябожчык, размахвалі сякерай*» [8, с. 151].

Прааналізаваныя тэксты сведчаць, што магільныя аберагальныя дзеянні праводзіліся з абсалютнай верай выканаўцаў у іх эфектыўнасць, а таксама перакананнем у непазбежнасць негатывных вынікаў у выпадку невыканання абярэга. Лічылася, быццам пад час рытуальных дзеянняў узнаўляюцца правобразы і паўтараюцца падзеі міфічных часоў. У гэтай веры, якая моцна ўкаранілася ў падсвядомасць людзей, верагодна, і ёсць галоўная прычына таго, што тэксты абярэгаў і замоў заставаліся амаль нязменнымі на працягу стагоддзяў.

Вывучэнне фальклорных запісаў паказвае, што людзі верылі і ў існаванне звышнатуральных сіл, якія, з аднаго боку, узбуджаюць магільна-рытуальную актыўнасць, робячы агрэсіўныя захады супраць аб'ектаў аберагання (напрыклад, упэўненасць, што дамавік ці іншыя істоты шкодзяць коням, прымушала змагацца з імі), з другога боку, звышнатуральныя сілы, выкліканыя магіяй, дапамагаюць суб'ектам апатрапеічнага дзеяння аберагчы аб'ект (напрыклад, заклік дзядоў-продкаў для спрыяння роду). Вось прыклад замовы, дзе

гучыць зварот да продкаў дапамагчы забяспечыць здароўе: «*Папрашу таго, кім кладбішча занімалі. Святкі-святых, старых і малых, блізкія і далёкія, свае і чужыя, хлеб-соль прымайце і здароўе надзяляйце*» [2, с. 153].

У тэкстах абярэгаў і замоў, у залежнасці ад апеляцыі да сіл добра ці зла, можна вылучыць два тыпы рытуалаў. Магічныя дзеянні, што выконваліся пад патранатам «добрых» сіл, мелі сакральны характар. Падкрэсліваецца правільнасць такіх рытуалаў, яны сацыяльна адобраны, найчасцей увасоблены ў акцыях ачышчэння ў шырокім сэнсе, асвячэння і ахвярапрынашэння. Напрыклад, асвячонай вадой апырсквалі поле перад сяўбой, ручнік-абыдзённік навязвалі на царкоўны абраз і ахвяравалі царкве. Тэксты набывалі асаблівую паэтычнасць і ўзвышанасць. Так, у замове «ад іспугаў» гаворыцца: «*Вадзіца-царыца, божая памашніца, ідзеш ты расамі, палямi, балатамi, крутымі берагамi, жоўтымі пяскамі. Абмываеш ты пяскі, мхі, балаты, абмый у рабы божай (імя) усе іспугі, каб яны па касцям не хадзілі, касцей не ламілі, алае крыві не распалівалі. Госпадзі Божа, дух прымі, а ў нашай рабы (імя) боль знімі*» [2, с. 310].

У магільных рытуалах другога тыпу, да якіх «прыцягваліся» злыя сілы, прымянялася тактыка змагання з праявамі іншасвету яго ж метадамі і сродкамі. Дзея гэтага выконваліся акты, якія нагадвалі «няправільныя» дзеянні: язда на мятле, качарзе, распрананне ў неадпаведных месцах, хадзьба задам наперад, дзеянні левай рукой ці ў адваротны бок і гэтак далей. Мэта такіх дзеянняў – узмацніць роднасць са звышнатуральнымі сіламі, надаць магільную моц рытуалам. Прыкладамі могуць быць наступныя тэксты: «*Каб пазбавіцца ад асоту, які глушыць каноплі, некаторыя сяляне на хрышчэнскую каляду на качарзе аб'езджаюць агарод*» [9, с. 541]; «*Пры абворванні вёскі з мэтай выгнання «каровінай смерці» жанчыны, узброеныя качэргамі і чапёламі, білі ў пячныя заслонкі і патэльні*» [10, с. 29]. Каб нейтралізаваць уздзеянне «нячыстай сілы», рэкамендавалася плюнуць праз левае плячо, туды, дзе меркавалася месца яе знаходжання. У замове ад сурокаў гаворыцца: «*Госпаду Богу памалюся, маць Прачыстая, ліцо чыстае, стань на помач і ад уроку і ад прыговору. На раба*

КОРСАК

Вольга Уладзіміраўна.

Нарадзілася ў 1977 годзе ў Мінску.

Скончыла Беларускі ўніверсітэт культуры (1999), Міжнародны гуманітарна-эканамічны інстытут (2002). Працавала ў сярэдніх і вышэйшых навучальных установах у Мінску.

З 2009 года – дацэнт кафедры тэорыі і метадыкі выкладання мастацтва Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя М.Танка.

Кандыдат філалагічных навук (2006).

Аўтар больш як 30 навуковых артыкулаў.

Сфера навуковых інтарэсаў: фалькларыстыка (аберагальныя тэксты, сучасны фальклор).

божага на такога-та дуну, на нявернага, на праклятага плюну (дунуць на хворага і плюнуць на левы бок). Сам жа Госпадзі стая на помач і дасць час добры, гадзіну добрую» [2, с. 285].

Аналіз апатрапеічных тэкстаў паказвае, што менавіта праз веру ў сілу магічна-рытуальнага дзеяння абярэгі і замовы ўключаны ў сістэму старажытных вераванняў на міфічным і сімвалічным узроўні і займаюць там належнае ім месца. Як і іншыя апатрапеічныя кампаненты (аб'ект, суб'екты, сродкі, часткова – небяспечныя персанажы), апісаныя ў тэкстах магічна-рытуальныя дзеянні пабудаваны на рэальнай аснове. Апошняя прадстаўлена акцыянальнай дзейнасцю, што адбываецца ў рэальных прасторы і часе.

Нават з сённяшняга пункту гледжання гэтыя дзеянні часткова могуць лічыцца мэтазгоднымі. Так, шляхам абмывання на-самрэч праводзілася ачышчэнне; абкурваннем, спальваннем ці выкіданнем смецця – абясшкоджванне прасторы існавання аб'екта. Такія дзеянні нагадваюць асэнсаваныя паўсядзённымя ўчынкi людзей. Ажыццяўляючы аберагальныя дзеянні, архаічны чалавек зыходзіў са свайго рэальнага практычнага досведу. Сказанае пацвярджаецца словамі С. Лангера: «Знешняй формай свяшчэннага з'яўляецца звычайна такое знаёмае дзеянне, як умыванне, прыём ежы, піццё; часам адмысловае дзеянне – забойства або палавы акт, але ўсё ж такое, якое па сутнасці, з'яўляецца рэалістычным. ...Змыванне бруду – простае, практычнае дзеянне, але яго сімвалічнае значэнне настолькі ўражвае, што можна было б сказаць, што гэта дзеянне мае «прыроднае значэнне» [11, с. 144–145].

Калі не зважаць на сімвалізм, які ўкладаўся ў аберагальныя рытуалы, можна канстатаваць перавагу ў іх апісанні звычайных штодзённых практычных акцый. Яны перадаюцца праз дзеясловы: *кідаць, закопваць, сеяць, мыць, выціраць, есці, піць, высытаць, ездзіць, спальваць, вешаць, вымятаць, пераварочваць, пераступаць* і гэтак далей.

Аднак аналіз тэкстаў абярэгаў і замоў паказвае, што з дапамогай апісанага магічна-рытуальнага дзеяння ўсё ж збольшага вялося не сапраўднае процідзеянне агрэсіі, а рабілася яго мадэляванне. Апошнія вы-

ступала як імітацыя, заменнік сапраўднага змагання з-за яго немагчымасці ў тыя далёкія часы, калі людзям былі невядомы рэальныя прычыны розных з'яў. З-за гэтага як канкрэтныя сітуацыі, так і ўвесь навакольны свет міфалагізаваліся. Напрыклад, архаічнаму чалавеку былі невядомы ўзбуджальнікі хвароб, аднак ён адчуваў на сабе іх адмоўнае ўздзеянне. Таму ў народных уяўленнях ствараліся антрапа- і зааморфныя дэманічныя персанажы, якія нібыта шкодзілі здароўю людзей. Напрыклад, у замове фігуруюць міфічныя «цёткі хіндзі»: *«Вас хіндзяў семдзсят сем. Прыйдзіце, я есці дам усем. Паю віном, гадую кіслым малаком, адпраўлю на векі вяком, загараджаю жалезным платом, б'ю драцяным кнутом. Б'ю, убываю, дарогу паказваю. Няхай перастануць па сялах па людзях хадзіць. Вам па ніцых лозах хадзіць. На ніцыя лозы, на быстрыя воды, на крутыя горы. Дзе голасу не слыхаць, там вам, хіндзям, прападаць» [2, с. 254].* Рэальнае змаганне з такімі фантастычнымі істотамі было немагчымае, і таму супраць іх праводзіліся *сімвалічныя акты*. Узгаданых «цётка хіндзі» спачатку быццам прывабліваюць, затым сімвалічна ізалююць, б'юць і, нарэшце, адсылаюць у чужую прастору.

Сімвалічнасць магічнага дзеяння разам з умяшаннем у аберагальны працэс звышнатуральных сіл складае міфічны ўзровень магічнага рытуалу. Пацвярджаннем з'яўляецца наступнае выказванне Т.У. Цыўян: «Носьбіту мадэлі як бы навязваецца схема для выканання «без абмеркавання», паколькі выбар між добрым і дрэнным вырашаны на нейкім вышэйшым узроўні. Само існаванне гэтага ўзроўню паказвае на міфалагізацыю паўсядзённых паводзін, дзе забароны і рэкамендацыі могуць быць зусім не звязаныя з рэальнасцю» [12, с. 168]. Часам сімвалічнасць дзеяння «залежыць» ад самой сітуацыі, якую стварае фантастычны агрэсіўны персанаж: *«Каб пазбавіцца ад прывідаў, трэба вымавіць малітву ці проста ўдарыць прывід наводмай правай рукой» [13, с. 98].*

Пры прамаўленні замоўных тэкстаў архаічны чалавек «узнаўляў» парушаны сусветны лад. Напрыклад, хваробы «ўяўляліся парушэннем упарадкаванасці Сусвету, пранікненнем злых сіл, умяшаннем замагільнага свету, та-

ЛІТАРАТУРА

1. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль: в 4 т. – М.: Рус. яз. – Медиа, 2003. – Т. 2: И – О. – 779 с.
2. Замовы / уклад. Г.А. Барташэвіч. – Мінск: Беларус. навука, 2000. – 597 с.
3. Цяцёркіна, В.У. Традыцыйныя беларускія абярэгі: Спраба класіфікацыі / В.У. Цяцёркіна // Праблемы ўсходнеславянскай этналінгвістыкі: матэрыялы Першай міжнар. навуц. канф., Мінск, 25–26 крас. 2003 г. / Беларус. дзярж. ун-т; рэдкал.: Т. Валодзіна [і інш.]. – Мінск: УП «Тэхнапрінт», 2003. – С. 283–285.

му ў магічных медыцынскіх маніпуляцыях актуалізаваўся матыў «вывернутасці», адваротнасці іншасвету, што на рытуальным узроўні ўвасаблялася ў апрананні вывернутай кашулі...» [10, с. 118].

Звышсэнс магічных рытуалаў добра перадаюць дзеясловы, якімі ў тэкстах апатрапеяў пазначаюцца аберагальныя дзеянні, яны часта ўяўляюць сабой «ключы» да сутнасці самога рытуалу. Напрыклад, папераджальнае забіванне нячыстай сілы ўвасабляецца ў адпаведным дзеяслове: «На Гомельшчыне бацька дзіцяці, ведаючы, што хутка будуць ісці жанчыны адведваць парадзіху і дзіця, у якасці магічнага абярэга забіваў у парог два цвікі» [14] (забіць агрэсіўны пачатак! – В.К.).

Семантыка дзеясловаў мала залежыць ад канкрэтных сітуацый і канкрэтнага ўвасаблення небяспечнага пачатку, яна хутчэй адпавядае групавым мэтам аберагальных дзеянняў: спрыянню, папярэджанню (ахове, засцераганню), абароне, пазбаўленню. Напрыклад, у любым выпадку, незалежна ад таго, хто выступае ў якасці агрэсіўнага персанажа, у «пазбаўляльных» тэкстах фігуруюць дзеясловы *забіць, рассячы, павесіць*, якія адлюстроўваюць актыўную, наступальную пазіцыю, рашучае змаганне з небяспечным персанажам шляхам яго знішчэння. Створаная класіфікацыя абярэгаў дае магчымасць прадставіць рытуалы згодна з іх асноўным, «першасным» значэннем.

Пад час разгляду апатрапеічных тэкстаў выяўлены вельмі цікавы факт. Апісаня ў іх магічна-рытуальныя дзеянні і сродкі для іх правядзення маюць шмат агульнага. Іх узаемнае перасячэнне адбываецца праз магічную сімваліку. Абстрактныя сімвалы нібыта адрываюцца ад сваёй прадметнай прыналежнасці і набываюць пэўную самастойнасць, увасабляючыся ў акцыях. Там, дзе рэч «знікае», з'яўляецца сімвал – кола (абворванне, абыход, акрэсліванне), крыж (жаганне), магічныя лічбы (трохразовае дзеянне). Сімвалы ўвасабляюць спосаб рэалізацыі рытуалу: як, колькі разоў і гэтак далей ажыццяўляецца дзеянне.

На форму і змест магічна-рытуальных дзеянняў уплываюць аб'ект абярэгаў і характэрныя рысы агрэсіўнага персанажа.

Хату зручна *вычышчаць, падмятаць*, жывёл – *карміць, прывязваць*, расліны – *паліваць, сеяць, нахільваць*, чалавека – *апранаць*, ён паддаецца ўздзеянню словам. Для ўплыву на небяспечны персанаж у апошняга вылучаюць тое, з дапамогай чаго ён ажыццяўляе свае агрэсіўныя дзеянні, або знаходзяць яго «слабае месца». Так, ваўку *замыкаюць* пашчу; ведзьме, улічваючы яе чалавечае аблічча, *робяць* «апёкі» крапівой і кіпенем, *колюць* іголкамі, *наносяць* раны вострымі рэчамі; нячыстых істот (жаб, насякомых) *вымятаюць*.

Такім чынам, можна зрабіць высновы:

1. Аберагальны магічны рытуал як кампанент апатрапеічных тэкстаў уяўляе сабой клішаванае сімвалічнае дзеянне або комплекс акцый, накіраваных на процідзеянне небяспечным персанажам, якія, паводле старажытных народных уяўленняў, прычыняюць зло аб'екту аберагання. Магічна-рытуальнае аберагальнае дзеянне з'яўляецца неад'емнай часткай, стрыжнем усяго апатрапея.

2. Апатрапеічныя тэксты класіфікаваны на «спрыяльныя», «папераджальныя», дзе апісаня рытуалы маюць акрэслены ў часе пачатак і разлічаны на доўгатэрміновы эффект; «рэгулярна засцерагальныя», дзе рытуалы праводзяцца планава, сістэматычна, а эффект разлічаны на «небяспечны» тэрмін; «абаронныя», «пазбаўляльныя» – аказіянальныя, сітуацыйныя, якія прадугледжваюць непасрэдны вынік дзеянняў. У залежнасці ад апеляцый да звышнатур «злыя» сілы, што ўплывае на канкрэтныя праявы магічных рытуалаў: у тэкстах падкрэсліваецца «правільнасць», дабрачыннасць першых і «няправільнасць», асацыяльнасць – другіх. Мэтай умяшчэння ў тэксты міфічнага складніка было надаць аберагальным дзеянням магічную моц.

3. Рэальны ўзровень апісаных у апатрапеічных тэкстах магічных рытуалаў прадстаўлены штодзённымі практычнымі акцыямі, міфічны ўзровень якіх складае сімваліка магічных дзеянняў, а звышсэнс перадаюць дзеясловы, што перастаюць пазначаць канкрэтныя акцыі, а адпавядаюць групавым мэтам «спрыяння» аб'екту, «папярэджання», «рэгулярнага засцеражэння», «абароны» і «пазбаўлення» ад небяспечнага агента. ■

4. Земляробчы каляндар: Абрады і звычаі / уклад. А.І. Гурскі. – 2-е выд., папр. – Мінск: Беларус. навука, 2003. – 429 с.

5. Фрэзер, Дж.Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Дж.Дж. Фрэзер; пер. М.К. Рыклина. – М.: ООО «Фирма «Изд-во АСТ», 1998. – 784 с.

6. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / рэд. А.А. Крывіцкі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – Т. 3: Л – О / склад.: А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін. – 311 с.

7. Сержпудоўскі, А.К. Прымухі і забабоны беларусаў-палешукоў / А.К. Сержпудоўскі. – Мінск, 1930. – 284 с.

8. Пахаванні. Памінкі. Галашэнні / рэдкал.: А.С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.]; уклад. У.А. Васілевіч. – Мінск, 1986. – 615 с.

9. Добровольский, В.Н. Смоленский областной словарь / В.Н. Добровольский. – Смоленск: Тип. П.А. Силина, 1914.– 1022 с.

10. Валодзіна, Т.В. Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў / Т.В. Валодзіна. – Мінск: Тэхналогія, 1999. – 167 с.

11. Лангер, С. Философия в новом ключе: Исследование символики разума, ритуала и искусства / С. Лангер; пер. с англ. – М.: Республика, 2000. – 287 с.

12. Цивьян, Т.В. Мифологическое программирование повседневной жизни / Т.В. Цивьян // Этнические стереотипы поведения: сб. статей; под ред. А.К. Байбурина. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1985. – С. 154–178.

13. Капица, Ф.С. Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы / Ф.С. Капица. – 2-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2001. – 216 с.

14. АІМЭФ АН РБ (Архіў Ін-та мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Акад. навук Рэсп. Беларусь). – Фонд 7. – Воп. 1. – Справа 883. – Л. 19-а.